

TERRITORIA

Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens

Ramon Martí / Cristian Folch / Jordi Gibert

L’aportació que segueix sintetitza els principals avenços que hem obtingut en desenvolupar una recerca específica sobre un cert tipus de torres de guaita que, a Catalunya, reben la denominació de “fars” i que no dubtem a considerar que foren construïdes vers l’inici del segle viii, quan integraven un dispositiu de vigilància i de comunicacions a llarga distància, possiblement el més antic d’al-Andalus. Així ho defensem després que Ocorde, el nostre grup de recerca, organitzés i celebrés a Barcelona durant els dies 9 i 10 de novembre de 2006 un congrés sobre aquest tipus de fars de terra endins, on aplicàvem aquella hipòtesi a tot l’àmbit peninsular: *Fars de l’islam, antigues torres alimares d’al-Andalus*. Avui, la publicació de les actes d’aquesta reunió es troba molt avançada (AUTORS DIVERSOS 2008) i es pot considerar que el present article n’és el preludi. En qualsevol cas, cal anotar que aquestes aportacions s’integren en el marc d’un projecte investigador més ampli, on l’anàlisi toponímica és un recurs fonamental, que complementa la documentació escrita i que orienta la nostra pràctica **arqueològica**.¹

El presumpte origen antic de les torres de guaita en l’erudició contemporània

Plantejada en termes semblants, l’inici de la problemàtica actual sembla remuntar-se, si més no, dos segles enrere i pot haver tingut per primer escenari el Rosselló, on dos erudits, Pierre Puiggarí i D.M.J. Henry, mantingueren un interessant i acalorat debat al diari *Le Publicateur des Pyrénées Orientales* durant l’any 1832, una controvèrsia que es reeditaria a Barcelona mig segle més tard (BOSCH DE LA TRINXERIA 1887). Fou Puiggarí qui encetà la discussió en proposar, contra l’opinió vulgarment admesa aleshores, que les torres de guaita del Rosselló no

devien ser considerades obra de “moros” sinó antiga o cristiana, mentre que la seva funció no seria la transmissió de senyals sinó la defensa del país: “Aquellas torras erigidas sobre molts cims de nostres Pirineus passen vulgarment per torras de senyals construhidas per los moros, pero Tito Livio nos diu que aquellas que s’han atribuhit als serrahins d’Espanya, existian ja ans de la segona guerra púnica... Lo género de construcció d’aquellas torras y tampoch l’historia no’ns proban que sian obra dels moros; res nos diu que hagin servit precisament per la transmissió de senyals. S’hi troba, com exemple, que las torras de Madalóch y de la Massana eran destinadas á la defensa del pais, y que aquesta última que protegeix lo coll que porta son nom, havia sigut construhida per orde de Jaume primer, rey de Mallorca” (*Ibidem*, p. 230-231).

En la seva primera proposta, Henry es posicionava tot fixant el seu origen en les tradicions àrabs, en argumentar que la transmissió de senyals fou la funció prioritària de les talaies i que aquestes es podien denominar “faros”, com succeïa amb la Torre del Far de Talteüll: “Hi ha més encara: á causa d’aqueixa mateixa destinació, las torras que, tant en Espanya com en Catalunya, han conservat lo nom árabe d’Atalayas, se las anomenava també Phares (Faros). Una ordinació de Berenguer Dalmás, inspector de fortificacions del rey de Mallorca, nombrá

^[1] Ministerio de Educación y Ciencia: Ocupación, organización y defensa del territorio durante la transición medieval (HUM2005-04988).

^[2] “Princeps namque... terram suam ad succurrendum sibi monuerit, tam per litteras quam per nuncios uel per consuetudines quibus solet amoneri terra, uidelicet per fars, omnes homines, tam milites quam pedites, qui habeant etatem et posse pugnandi, statim ut hec audierint uel uiderint, quam cicius poterint ei succurrant” (BASTARDAS, 1984, p. 102).

casteylans de la torra del Far de Tautavel á tres individus als quals los hi doná per paga 35 lliuras per tots tres, més dos lliuras pera pagar lo menjar d’un gos qu’eran obligats á mantenir” (*Ibidem*, p. 232). Una contundent resposta de Puggarí acusà Henry de no haver demostrat res i, de fet, aconseguí neutralitzar el posicionament d’aquest sobre l’origen islàmic de les torres de guaita, qüestionant, fins i tot, la seva funció: “...En fi caldria, segons me sembla, deixar aqueixas ideyas de torras de senyals á aquells que poch instruhits en lo modo qu’es feya la guerra en aquell temps judican nostras antiguas fortalesas no més en comparació ab las modernas” (*Ibidem*, p. 236). Així, l’opinió més comuna quedava desqualificada per sempre més.

Les rèpliques successives de tots dos encara especularen sobre el possible origen antic de les torres rosselloneses, documentaren la seva activitat durant el segle xiv, quan eren nombroses, sense posar-se d’acord sobre quina va ser la seva funció prioritària, si el refugi o la transmissió de senyals. En qualsevol cas, en treballs posteriors, Anny de Pous ha confirmat les funcions medievals de transmissió de senyals apuntades inicialment, una tradició que encara es va desenvolupar al Rosselló durant la baixa edat mitjana, quan la iniciativa reial consolidà la seva pràctica amb la regeneració de les més antigues i amb la construcció de noves torres de guaita que segueixen patrons estandarditzats, on s’empraria una *faraonera de ferro* com la que es documenta al Far de Talteüll, tot emprant palla per a combustible, segons la seva opinió (1973, p. 84-85).

En traduir la discussió inicial, Carles Bosch va introduir a Barcelona aquella problemàtica l’any 1887, tot afegint les seves observacions, que afectaven el conjunt de Catalunya. Així, sense poder determinar el seu origen, aquest autor es decan-

tava per vincular les torres de guaita dels Pirineus a la Reconquesta, tot considerant que inicialment podien tenir funcions de refugi i que després exercirien com a emissors de senyals, encenent *fars* com els que eren costum segons els *Usatici Barchinonae*: “Donchs, de que servian las torras dels cims dels Pirineus? y á quina época han sigut edificadas? Es difícil respondrer. La bona rahó que’s pot donar es que foren construhidas per los que fugint de la invasió serrahina permaixeren durant llarchs anys en las garrotxas escabrosas del Pirineu. Al principi, serian sens dubte torras de refugi pero á mida qu’anavan conquistant sa terra, se servirian d’ellas pera senyals ab farons ó alimares com estava en us al segle xi en lo famós article Princeps namque dels Usatges de Barcelona” (p. 230). Bosch es referia a l’enunciat d’aquell article del codi del segle xii, on l’ús de fars és un costum per demanar auxili, como ho són la tramesa de cartes o de nuncis per part **del príncep**.² Malgrat tot, l’estudi d’aquesta pràctica medieval es postergaria per molt temps a Catalunya, mentre es prioritzava el debat sobre els orígens remots, que molt aviat van situar-se unívocament a l’època antiga, com abans havia succeït al Rosselló. En això va tenir una rellevància especial el cas de la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès) per la seva factura clàssica aparent, una torre de guaita de planta circular amb aparell regular i encoixinat exterior que aviat s’adjudicaria a l’època romana.

Encara altres exemples de torres de planta arrodonida amb característiques constructives arcaiques es van sumar a la recerca incipient, tant a Catalunya com en altres comarques pròximes, valencianes o aragoneses, incorporades a les primeres síntesis de conjunt: així, durant el primer quart del segle xx les recerques de Bosch Gimpera donaven a conèixer les construccions de planta el·líptica de Foios (Lucena, Castelló) i Torre

ARQUEOLOGIA MEDIEVAL
NÚM.3 (2007)
P. 30-43

Cremada (Valdetormo, Terol) que s’atribuïren a l’època ibèrica; per la seva banda, Serra-Ràfols sintetitzava les tècniques constructives emprades en jaciments ibèrics i romans, tot citant com a exemples de torres d’un i altre període la Torre Cremada i la Torrassa del Moro (1928 i 1930). Finalment, però, fou Puig i Cadafalch qui va dedicar un capítol específic a les torres de guaita d’atribució romana a Catalunya, tot incorporant exemples diversificats de planta circular (Torrassa del Moro), semicircular (Castellnou d’Ossó de Sió) o rectangular (el Moré de Sant Pol de Mar i la Torre dels Moros als cartaginesos: *“Debo salirme del vetusto molde de estimarlo todo hijo de la cultura romana, ya sean correos, ya torres de telegrafía óptica y aún añejas carreteras atravesadas por los numerosos ejércitos de Anibal”* (1935, p. 495). La peculiar telegrafia òptica ibèrica que proposa aquest autor fa referència a les ignotes turres Hannibalis citades per Titus Livi i invocades de bon començament en la discussió rossellonesa, unes construccions que, en la seva opinió, encara es reflectirien en la toponímia peninsular, preferentment en formes derivades dels termes specula i pharus, on caldria esperar que existissin torres de guaita d’aquell període: així, vora els derivats del primer terme, el nombrós grup de topònims contemporanis *Faro, Far, Haro, Hariza, Montfar, Gibralfaro, Farello, Farvel* i *Farell* constituïrien un primer registre homogeni que integraria una xarxa extensa de talaies antigues, des de Galícia (!) fins a Catalunya o fins a Andalusia; en intentar demostrar-ho, a Catalunya relaciona la Torrassa del Moro amb el topònim Far que es troba a prop seu, tot suposant que hi va haver una torre ibèrica de construcció més feble en el mateix indret, en connexió visual amb els cims del Farell, Tagamanent i Burriac; aquí encara afegeix a les seves suposicions els casos de la torre de guaita o Farell de Montjuïc, a Barcelona, o el cas gironí de la Torre del Far de Falgars (Beuda).

Lluny de l’edat mitjana, la discussió erudita se centrava exclusivament en el món antic, ara amb dos plantejaments diferents: l’un que atribuïa les primeres torres de guaita a l’època ibèrica i l’altre que les adjudicava al període romà. En el context de la postguerra espanyola, aquesta dicotomia es fixa, es perpetua i encara es degrada amb García-Bellido, en el capítol de síntesi que aquest autor dedica a les torres ibèriques: aquí recopila les fonts literàries antigues relatives a torres i talaies, tot considerant que aquelles construccions podien ésser de planta circular, oblonga o quadrangular i suposant que els romans les heretaren i, encara, les reproduïren; els exemples que aporta de torres de planta circular i oblonga no són altres que alguns d’aquells que havia identificat l’arqueologia catalana incipient: *“Las mismas necesidades... hicieron que los romanos las conservasen y aún las repitiesen... Romana por entero parece ya la Torre de Llinás, cerca de Vallés (Tarragona), de planta circular y aparejo muy perfecto”* (MALLUQUER DE MOTES – *et alii* 1954, p. 422).

Contra l’ortodòxia vigent, dècades més tard, Alberto Balil posà en dubte la funció de talaies emissores de senyals que s’atribuïa a aquelles torres monumentals catalanes, tot i que sense arribar a qüestionar, però, el seu presumpte origen romà,

RAMON MARTÍ
CRISTIAN FOLCH
JORDI GIBERT

donada l’excursionabilitat d’aquest *mètode de comunicació en relació amb el correu de postes durant aquell període: “Puesto a dar una respuesta, forzada y no grata, podríamos plantearnos una disyuntiva general, falsa probablemente, al excluir casos y matices: ¿puestos de observación y comunicación, o bien reductos y bases de pequeñas unidades? O bien: ¿uso de tipo militar o un uso de características diferentes?”* (1977). Evidentment, tanta especulació només podia superar-se amb el desenvolupament de la pràctica arqueològica, com ha succeït durant les darreres dècades. Així, els estudis recents sobre el poblament ibèric observen també les seves pautes organitzatives, especialment les que són pròpies dels assentaments en alçada, que poden relacionar-se visualment separats com estan per distàncies força reduïdes (AUTORS DIVERSOS 1991a i 2001). Puntualment, al País Valencià també ha estat analitzada la funcionalitat i la morfologia de les torres d’època ibèrica, que habitualment presenten planta rectangular i que s’integren en poblats fortificats, i per a les quals Díes Cusí considera funcions de defensa, de vigilància i de transmissió de senyals (1991). En qualsevol cas, i com destacava Pierre Moret temps enrere (1990), la forma oblonga de la Torre de Foios resulta excepcional en el context protohistòric peninsular, on els seus analistes ratifiquen la presència d’un assentament fortificat extens durant els segles VI-V aC i que encara sembla reocupat vers l’inici del període romà (GIL-MASCARELLL, FERNÁNDEZ, OLIVER 1996). A les comarques de Castelló això no és, però, tan excepcional i ara cal afegir una nova descoberta encara inèdita a Castellfort, on ha estat parcialment excavat un altre cas semblant, tot i que aquí es tractaria d’una torrassa massissa situada vers l’extrem d’un poblat de grans dimensions. A aquests dos casos hom pot contraposar, de fet, la Torre Cremada de Terol, on l’excavació ha precisat que aquesta construcció el·líptica de murs desiguals constitueix la torre angular d’un petit fortí que hom pot datar a l’època republicana, entre la fi del segle II i l’inici del segle I aC (MORET, GARDES, BENAVENTE 1997). Formalment, però, aquest exemplar es pot comparar a la torrassa el·lipsoïdal del poblat del Coll del Moro, a Gandesa (Terra Alta), on es defensa una cronologia aproximada del segle V aC, tot i que també s’identifiquen fases d’època republicana i de l’alt imperi al mateix jaciment (BIASCO, MIRÓ 2007).

La celebració de dues reunions científiques recents encara ha precisat la diversa morfologia que poden tenir les torres, les talaies i les cases fortificades en l’àmbit ibèric tardà i iberoromà (MORET, **CHAPa 2004**).³ Ara hom reinterpreta les fonts literàries i s’observa la presència exclusiva de torrasses el·líptiques en alguns fortins d’*Hispania Citerior*, tot suggerint que podrien derivar en construccions exemptes de planta circular i referint com a exemple d’això la Torre del Far de Falgars, encara inexplorada (MORET, 2004). Igualment, s’aporten al debat nous exemples turriformes de les comarques de Castelló, excavats o gairebé desconeguts, como són els casos d’Estrets-Racó de Rata de Vilafamés i el Castillico d’Ayodar (OLIVER FOIX 2004). En tot cas, l’atribució històrica de certs casos de torres de planta circular com la dels Estrets de Vilafamés pensem que ofereix dubtes raonables, ja que no presenta relació estratigràfica amb les estructures d’època ibèrica (BARRACHINA, LLORENS 1998). No hi ha dubte que amb intervencions com aquestes es generen avenços significatius en el coneixement arqueològic de les fortificacions antigues, focalitzats especialment fins ara en determinats sectors de les comarques de Castelló i del sud de Catalunya, tot i que persisteixen certes ombres sobre alguns

ARQUEOLOGIA MEDIEVAL
NÚM.3 (2007)
P. 30-43

casos específics. En tot cas, ha estat necessari esperar fins a la darrera dècada perquè, finalment, s’iniciessin les primeres excavacions arqueològiques als fars i a les antigues torres de guaita que ens ocupen, mentre s’afegeixen nous exemplars a una discussió, fins aquí, inexistent. Així, en excavar-se parcialment el cas de la Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu), donada la reiteració del topònim i del tipus de construcció, encara s’ha proposat una atribució romanorepublicana d’aquestes torres de guaita a Catalunya Vella, tot i la concurrència de materials antics i medievals (FONT *et alii* 1999 i 2000).

Ara, en conclusió, avui cal remarcar que Carreras Candi va excedir-se, com en tantes opinions exposades en aquell article, quan considera que els topònims derivats del terme *pharus* poguessin constituir una xarxa de telegrafia òptica a l’època ibèrica arreu de la península. Així ho desmenteix, en conjunt, la pràctica arqueològica posterior. Hom pot deduir, en conseqüència, que ni els fars ni les torres de guaita exemptes de planta circular pertanyen a la cultura ibèrica, tot i que s’hi poden sobreposar quan trien el seu emplaçament sobre les restes de fortificacions d’aquest període, uns establiments que podien comunicar-se amb els seus veïns mitjançant senyals en el seu temps. D’altra banda, els primers segles del període romà ofereixen proves fefaents sobre noves fortificacions en alçada que poden haver exercit funcions de vigilància, com els oppida precedents i els seus elements associats. A l’època republicana, però, es tracta de petits fortins de planta quadrangular, que s’adapten a l’emplaçament escollit i que hom compartimenta a l’interior. Salvades les distàncies, la torre rectangular de Puig d’Alia (Amer) pot ésser un bon exemple entre els casos excavats a les comarques gironines (LLINÀS *et alii* 1999). Això tampoc impedeix que aquests fortins republicans puguin incorporar elements el·líptics o estructures turriformes específiques, com succeeix amb aquell exemple de Terol de la Torre Cremada que sembla garantit. En tot cas, a l’àrea catalana hem d’esperar fins la fundació de la ciutat de *Barcino* en temps d’August, poc abans del canvi d’era, per trobar, aplicades a la construcció de les seves muralles, certes torres de planta circular com les que ens interessen, encara que difereixen en l’aparell que s’utilitza, que presenten proporcions semblants i que són construïdes amb grans blocs ben modulats i perfectament encaixats, com succeeix amb les restes descobertes al carrer Regomir, que flanquegen la porta sud-est de la ciutat (GRANADOS, RODÀ 1993). Amb aquestes proves, no es pot negar

3 En redactar aquest article no ens ha estat possible consultar les actes del darrer col·loqui (OLIVER FOIX, 2006).
4 <i>“Secundus angulus circium intendit, ubi Brigantia Gallaeciae ciuitas sita altissimam pharum et inter pauca memorandi operis ad speculam Britanniae erigit”</i> (AUTORS DIVERSOS 1991b, p. 103).
5 <i>“...Renimirus iam factus rex ad eorum aduentum magnum congregauit exercitum et in locum cui nomen est Farum Brecantium eis intulit uellum; ibique multa agmina eorum interfecit et nabibus igni consumsit”</i> (GIL, MORALEJO, RUIZ 1985, p. 142-143).
6 <i>Etymologiarum</i> XV.2.37 i XX.10.10: <i>“Farum turris est maxima quem graeci ac latini in commune ex ipsius rei usu farum appellauerunt, eo quod flammaram indicio longe videatur a navigantibus qualem Ptolomaeus iuxta Alexandriam construxisse octingentis talentis traditur. Vsus eius est nocturno nauium cursu ignes ostendere ad pronuntianda vada portusque introitus, ne decepti tenebris navegantes in scopulos incidant; nam Alexandriam fallacibus vadis insidiosos accessus habet. Hinc igitur in portubus machinas ad praelucendi ministerio fabricatas pharos dicunt...”</i> .

FARS I TORRES DE GUAITA A CATALUNYA: SOBRE LA PROBLEMÀTICA DELS ORÍGENS
---

a l’arquitectura romana la seva capacitació per desenvolupar les torres de planta circular que ens ocupen, aplicades aquí efectivament a les defenses urbanes de Barcelona durant l’alt imperi. És molt mes discutible, però, que aleshores s’hagi emprat aquest tipus d’estructura per construir torres de guaita exemptes, com s’havia proposat, i resulta improbable que aquest suposat avenç s’hagi mantingut vigent durant l’època imperial o més enllà, amb les funcions inherents de transmissió de senyals que hom li atribueix, com observava Ballil. No existeixen, de fet, proves que avalin l’existència de fars associats a torres de guaita fins a l’època islàmica.

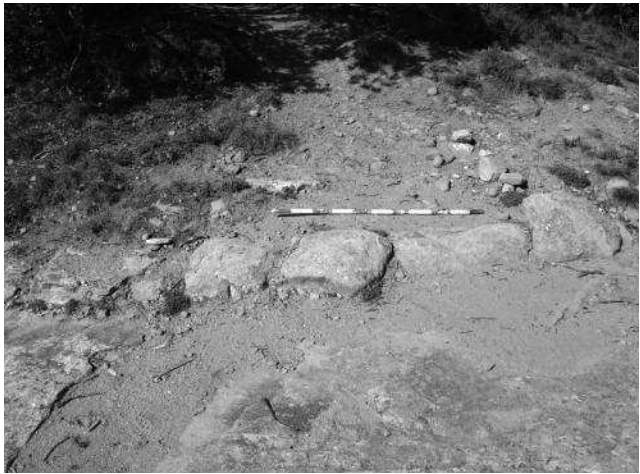
La introducció de les torres de guaita a l’al-Andalus

Originat a l’illa de *Pharos*, que donà nom al seu famós monument del segle III aC, la introducció del terme i del concepte de far a Hispania es produí a l’època romana, com va succeir en d’altres províncies. Aleshores, el seu únic significat corresponia a la seva aplicació litoral originària, quan s’edificava sobre l’accés a certs ports o cursos fluvials. Citada per diferents autors després de la conquesta romana, a prop de Chipiona es va construir una torre en una roca aïllada enmig del mar que senyalitzava l’entrada al riu Guadalquivir, un veritable monument (*monumentum Caepionis*, Mela 3.4) que fou elogiat per la seva utilitat per salvar els esculls de l’estuari del riu i que Estrabó comparava al Far d’Alexandria en la seva funció (3.1.9). L’exemple peninsular més conegut ens l’ofereix, però, la Torre d’Hèrcules de la Corunya, vora l’antic municipi *Flavium Brigantium*, que encara perdura amb funcions de far marítim: datada la seva construcció vers els segles I-II dC, es tracta d’una torre monumental de planta quadrada i uns 35 m. d’alçada, erigida sobre una plataforma artificial; Orosi el descriu a principis del segle V com un far altíssim (*altissimam pharum*) i una obra memorable, com poques, en informar-nos sobre l’extrem septentrional d’Hispania, i atribueix els motius de la seva creació a la vigilància **vers Britannia**.⁴ En aquest cas sabem que la seva utilitat encara persistia durant l’alta edat mitjana, en jugar un paper important en la defensa del litoral enfront dels atacs normands, com succeí l’any 843, quan el rei hi congregà el seu exèrcit i va ser l’escenari d’un combat violent que forçà l’esquadra invasora a cercar altres **objectius**.⁵

En encetar-se el període medieval, el significat inicial del terme encara és invariable a l’obra d’Isidor, el qual observa que els grecs i els llatins l’apliquen (*farum*) a una gran torre que emet senyals de foc que poden veure els navegants des de la distància, tot seguint l’exemple del Far d’Alexandria. El mateix autor anota el seu ús nocturn, per senyalitzar el rumb de les naus que accedeixen a l’entrada del port i perquè aquestes puguin evitar els esculls, tot i que existirien també altres instruments d’il·luminació portuària que rebrien idèntica **denominació**.⁶ Com havíem observat, però, el repertori toponímic tradicional dels fars peninsulars i, més concretament, els casos catalans no responen, majoritàriament, a aquest model exclusiu de torre o monument litoral o portuari, sinó que, ben al contrari, es localitzen preferentment lluny de la costa i a l’interior, una distribució que els distingeix netament dels fars marítics, siguin antics, medievals, moderns o contemporanis. Seria poc més tard quan el terme va adquirir un nou significat que van recollir, quan i on devien fer-ho, els glossaris altmedieval en la seva tradició

Far de Falgars

Far de Tavèrnoles

Abstrusa, incorporada finalment al *Glossarium Ansileubi* o *Liber glossarum*, que s’elaborà en un context franc, amb clares influències hispàniques, vers la fi del segle VIII, tot i que encara es discuteix si el lloc d’origen d’aquesta gran compilació lexicogràfica va ser Aquitània, Corbie, Itàlia o, com sembla més probable, Septimània i l’àrea catalana (DÍAZ Y DÍAZ 1978; ALTURO 2005). En aquest text encara s’utilitza la forma primitiva *farum* atribuïda a l’instrument on es disposa la candela, que defineix una làmpada o fanal de tradició isidoriana. Aquí, però, també s’empra la forma *farus* amb el nou significat de torre d’observació o de senyals lluminosos (*turris speculatoria*), a més d’emprar-se, potser, en relació amb una làmpada de menjador (*cenatorium*, *cenator sumptoris specula*). En aquests tres darrers casos, els editors opinen que s’acumulen dues glosses corregides i una sense endreçar, d’on potser deriven les altres (LINDSAY, MOUNTFORD, WHATMOUGH 1926, p. 5 i 134). Tot i que fos així, resulta evident que aquella glossa específica es degué generar en la zona de contacte amb al-Andalus perquè la torre referida només es trobaria aquí, amb aquesta denominació llatina, en ple segle VIII. Com a proves indirectes d’això cal remarcar que, després d’incorporar-se a l’òrbita carolíngia, tant a Septimània com a Catalunya es registra la presència del *Liber Glossarum* durant els segles IX i X (ALTURO 1996). En tot cas, la identificació d’un bifoli del tipus *Abstrusa* de procedència septimana com l’exemplar més arcaic constitueix una prova feaent sobre el lloc d’origen de la glossa, un exemplar que podria remuntar-se a principis del segle IX o poc abans (ALTURO 1992). Així, avui la paleografia i l’arqueologia coincideixen, finalment, a destacar la importància que aquests territoris van tenir en l’elaboració i en la transmissió del tipus *Abstrusa* i del *Liber Glossarum*, on l’ascendència septimana o catalana sembla quedar demostrada.

Far de Falgars

De fet, en terres peninsulars, el primer esment documental d’un far interior es remunta a l’any 775, poc abans d’iniciar-se les intervencions carolíngies al sud dels Pirineus. Es tracta del primer document verídic que es conserva en la sèrie diplomàtica de la monarquia asturiana, on el rei Silo concedeix a un grup de monjos el lloc de *Lucis* amb els seus termes, que con-finava, entre altres llocs, *iusta montem qui dicitur Farum* (SÁEZ 1987, p. 3-5). Aquest Monte Faro, un topònim que avui sembla haver desaparegut, es localitzaria sobre els actuals límits provin-cials entre Lugo i Astúries, en les proximitats de Trabada i de San Tirso de Abres, a una distància aproximada de 10 km de la costa i sobre una alçada previsible de poc més de 500 m. Per l’emplaçament que ocupa, no hi ha cap dubte que aquest primer enclavament documentat reuneix les característiques òptimes per exercir funcions de talaia, tot i que aleshores formava part dels dominis de la monarquia asturiana, d’un poder diferent del que l’hauria escollit.

Amb altres proves, prèviament, ja havíem arribat a la conclusió que, a *Hispania*, calia retardar la implantació d’aquests fars de terra endins fins a l’inici del segle VIII, fins als temps de la con-questa d’al-Andalus, on constituïrien dispositius interterritorials de transmissió de senyals (MARTÍ 2005). Aleshores, *faro* fou l’equiva-lent en llatí tardà de la veu àrab *manāra*, de significació obscura en els seus orígens islàmics, tot i que clarament relacionada amb l’emissió de senyals mitjançant l’ús del foc (HILLEBRAND, 1991). Ara, les nostres deduccions sobre els fars completen les aporta-cions que es deriven d’una altra línia investigadora encetada molt temps enrere. Així, entre l’arabisme hispànic, Oliver Asín havia estat taxatiu l’any 1928 en considerar que les torres de guaita (“torres atalayas”) o les almenares peninsulars tenien el seu origen a l’època musulmana, des d’on passarien als regnes cristians:

“*Los cristianos tomaronlo indudablemente del pueblo musulmán, donde tal telégrafo de señales estaba arraigadísimo*” (p. 498). Per defensar la seva proposta aportava exemples coneguts de xarxes d’almenares medievals del Pròxim Orient i del nord d’Àfrica, als quals afegia les tradicions medievals i modernes hispàniques, que no dubtaven a atribuir als musulmans l’ús pri-mordial dels focs nocturns i de les fumades diürnes a les talaies. Incomprendiblement, però, ningú va fer cas de les seves afirma-cions, que romangueren oblidades durant mig segle.

Fou, finalment, Joan Vernet qui desenvolupà el plantejament obert por Oliver Asín, tot intentant conciliar les dades d’aquest autor amb les opinions de Carreras Candi i introduint, encara, informacions de l’altre extrem de la Mediterrània, fins aquí pràcticament absent de la discussió. Així, acumula referències sobre la transmissió de senyals mitjançant focs a les fonts clàssiques, tant perses com gregues i llatines, que suma a les tradicions medievals dels bizantins i dels musulmans o dels cristians peninsulars. En afegir encara altres precisions diacròniques sobre telegrafia òptica, Vernet distingeix dos tipus essencials de “telègraf”, tot diferenciant un tipus estatal o d’ús administratiu, d’origen aquemènida i també adoptat per Bizanci, del tipus fronterer, al qual hom suposa funcions militars preventives. Segons aquest autor, el primer tipus de telègraf l’haurien rebut els àrabs dels bizantins i el conservarien sense difondre’l, mentre que només el segon model, el fronterer, hauria conegut una aplicació efectiva a al-Andalus i, per demostrar-ho, empra el recurs de la llista de topònims derivats del terme “far” que, temps enrere, havia suggerit Carreras, als quals afegia encara torres, guàrdies, vigies, etc., a més del testimoni de les fonts àrabs: “*En cuanto al primero parece ser una herencia de Bizancio: los musulmanes lo conservaron en las provincias conquistadas a aquel estado aunque no lo introdujeron en los demás... Pero en la España alto-medieval no parece haber existido líneas que uniesen todas las fronteras a la capital sino, simplemente, almenaras y atalayas con nombres muy diversos (como Faro, Haro, Farelo, Farell, Montfar, Alfara, Alfar, Espejo, Espill, Espejel, Torre, Guardia, Vigía, Hariza, etc.) que permitirían dar la alerta a la capital del distrito militar que... debían soportar la primera acometida y esperar, si ésta tenía excesiva virulencia, a que llegaran los refuerzos solicitados, por correo, de Córdoba*” (VERNET 1981, p. 17-19).

Poc després, en aplicar les indicacions de Vernet a l’observació de restes, a Catalunya i Aragó altres investigadors també verifi-caren l’existència en època andalusina de xarxes complexes de fortificacions i de talaies intercomunicades sobre la vall del riu Ebre o entre Tortosa i Lleida, unes propostes que manifesten dificultats previsibles a l’hora de datar els nombrosos i diversos elements que s’atribueixen al conjunt, on predominen les torres de planta rectangular (BASSOLS 1990; SCALES 1990). Tot seguint aquesta línia investigadora, des d’una perspectiva més literària, també Pere Balañà ha insistit a bastament en treballs més recents sobre la importància que les talaies i les torres de guaita haurien tingut en la defensa de la frontera andalusina a Catalunya, tot desenvolupant la hipòtesi que aquí podrien correspondre al topònim “cirera” (1997 i 2002), una identificació que considerem incerta.

Mentrestant, però, el medievalisme català també havia fet la seva pròpia lectura de les nombroses torres de guaita de planta circular que es conserven a les comarques centrals i també a

Catalunya Vella, tot suggerint perioditzacions que atribuïen la seva implantació i desenvolupament, de forma gairebé unànime, al període comtal o que, en qualsevol cas, mai serien anteriors a la segona meitat del segle X (Riu 1985-1986). En aquesta proposta hi juguen un paper fonamental certs exem-ples concrets, com és el cas de la torre de Sant Pere de Ribes, datada així a nivell monumental, tot i presentar característiques arcaïtzants com són l’ús puntual d’*opus spicatum* i un arc de ferradura amb llinda en la porta d’accés (ADELL, RIU-BARRERA 1980 i 1992). En aplicar això al cas de la Ribagorça, fins i tot s’arribà a atribuir aquesta innovació militar als mateixos mestres del romànic religiós, constructors d’origen llobard presumpta-ment (GALTIER MARTÍ 1987). Aleshores, van ser l’excepció d’aquest posicionament unívoc les opinions de Francesc Fité, el qual argumentà que aquest tipus de torres també s’edificarien a les fronteres andalusines poc abans i que d’aquí podrien derivar les de l’àmbit cristià: “...*El que pretenem és argumentar l’existència d’aquesta modalitat de torre circular de segles en el mon islàmic, adaptada des del segle X al menys a les zones de fronteres interiors, amb aitals funcions que a la zona de costa. Aleshores, en el mon cristià, l’adopció ens permetria entendre-la com a derivació del sistema alarb*” (1986 i 1993, p. 64).

D’altra banda, a Castella l’arqueologia medieval incipient abor-dava, entrats els anys vuitanta, l’estudi de certes torres de guaita de planta circular de Sòria o de Madrid, on es compro-vava l’origen andalusí i les seves funcions (CABALLERO, MATEO 1988). La proliferació d’aquestes torres en certs sectors posa en evidència que, aquí, constitueixen xarxes atapeïdes que segueixen patrons genèrics, com succeeix amb el grup de talaies de la serra de Madrid: són construccions molt semblants en la seva factura i estructura, que presenten un diàmetre habi-tual que s’aproxima als 6 m; relacionades unes i altres visualment amb distàncies que, al curs superior del riu Jarama, oscil·len entre 1 i 9 km, es considera que han estat concebudes en conjunt i la seva construcció s’ha datat, a partir d’alguns casos concrets, en ple segle X (CABALLERO, MATEO 1991). Potser per analogia amb aquest grup, avui també es defensa que les torres de guaita de la vall del Duero, en conjunt, puguin atribuir-se al mateix període (RETUERCE, COBOS 2004).

Temps enrere, el nostre equip també va iniciar l’estudi arqueològic d’aquesta mena de torres a la comarca castellonenca de l’Alt Palància, on practicàrem prospeccions sistemàtiques durant els anys 1995-1997 i on també excavàrem la Torre de Mal Paso (Castellново). Aquesta torre de guaita ocupa un lloc preferent en el curs mitjà del riu, davant per davant de la ciutat de Sogorb, i es pot assimilar perfectament als casos dels fars catalans: amb un diàmetre màxim de 9 m, aquesta torre medie-val està edificada sobre un despoblat ibèric amb pedra desbastada lligada amb morter; a més, encara conserva la porta d’accés original a peu pla i on també s’observa el repeu del mur en disminució sobre el qual descansava l’embigat del primer pis; d’altra banda, l’excavació va permetre documentar una ocupació medieval breu, tot i que intensa, a la que atribuïem una cronologia aproximada dels segles VIII-IX (MARTÍ, SELMA 1996-1997). En tot cas, a l’Alt Palància, també estudiàrem un bon grapat de torres de guaita primerenques, de planta circular, que es disposen sobre les valls secundàries i que presenten diàmetres que oscil·len entre els 6 o 7 m, uns emplaçaments que van ser abandonats definitivament vers els segles X-XI. És amb aquestes referències que començàrem a aplicar paràme-

tres semblants a Catalunya Vella, on ben aviat obtinguérem els primers resultats a la comarca del Berguedà, on s'observava que un "far" presidia tot un sistema de guàrdies de vigilància territorial (MARTÍ, SELMA 2002). Fou en desenvolupar això com, poc després, arribàrem a la conclusió que els fars catalans podrien ésser torres alimares del segle viii (MARTÍ, 2004). Així es tancava el cercle i tornàvem, en certa forma, al plantejament inicial del problema, tot recuperant la que hauria estat una opinió comuna dos segles enrere.

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Les torres dels fars catalans: un dispositiu de transmissió de senyals i d’alerta

Més enllà de l'estudi detallat dels casos concrets i significatius, en les properes línies ens ocupem, des d’una perspectiva genèrica, de l’anàlisi d’un grup de topònims i de torres conservades que es manifesta clarament coherent. Es tracta d’un conjunt que està definit, d’entrada, per l’onomàstica i pel mateix context geogràfic on s’insereixen els casos, circumscrits fonamentalment a les actuals comarques gironines, és a dir, als districtes compresos entre els Pirineus i el riu Tordera. No obstant això, alguns dels exemples tractats es troben fora d’aquest àmbit geogràfic estricte, en terres vallesanes i osonenques, per bé que hem decidit incloure'ls donat el seu caràcter adjacent i de continuïtat amb el sistema que es planteja. D'altra banda, el recurs de les eines que són pròpies dels sistemes d’informació geogràfica ha aportat a l’anàlisi una visibilitat diàfana, i alhora ens ha permès treballar amb dades precises pel que fa a les distàncies i als radis de visió dels elements que integren **la xarxa**.⁷ Avui, pel que fa a aquesta àrea geogràfica concreta, disposem de 9 casos coneguts en relació amb el topònim medieval *far*, exemples que obtenim per diferents camins, ja sigui a través del registre toponímic conservat actualment, dels esments documentals antics o bé de tots dos alhora. De la mateixa manera, el registre arqueològic i monumental que ens ha pervingut és també divers: així, són majoria els casos on el topònim i l’edifici van de la mà, amb sis exemples, coincidència que no es verifica als altres tres casos, ja sigui per la impossibilitat actual de situar un topònim de manera totalment exacta o perquè l’emplaçament corresponent presenta actualment alteracions que dificulten, si no fan del tot inviable, la conservació de qualsevol resta antiga. Sense cap voluntat de ser ara exhaustius, atès que la revisió puntual dels casos del conjunt de Catalunya s’ha dut a terme en anteriors publicacions o en altres que ara es troben en curs d’edició, el recull de dades bàsiques que ens interessen correspon als casos següents.

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— El Castellot de Falgars o del Far (Beuda, la Garrotxa): situat a 978 m d’alçada, en el cim més oriental de la serralada del Mont, amb control absolut de l’Empordà, la vall del Fluvià i bona part dels Pirineus orientals; es tracta d’una gran torre de planta circular construïda amb grans carreus sovint encoixinats (TURA 1991); el topònim es registra l’any 983 per primera vegada i en relació amb el proper monestir de Sant Llorenç de Sous, que l'empra **de referència**.⁸

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— Far d’Empordà: nucli de població tradicional situat en un petit turó al bell mig de la plana empordanesa, una elevació que, malgrat la seva relativa entitat, li permet obtenir un control visual excepcional d’aquesta àrea; així mateix, la primera

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

menció del topònim es remunta a l’any 844 i és la més antiga entre els casos catalans, en referència a una vil·la documentada repetidament (MARTÍ 1997, docs. 9, 12, 14, etc).

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— *Ipsò Faro* (Santa Pau / Sant Feliu de Pallerols, la Garrotxa): així es documenta l’any 1028 en el límit meridional de l’antic alou de Sacot (Sant Miquel Sacot) i l’Aulet; malgrat que no ha estat estat encara localitzat, cal emplaçar-lo de forma segura vers les serres de Marboleny i del Corb, a uns 900 m d’alçada, en la divisòria d’aigües dels rius Ter i Fluvià, concretament entre les restes del castell de Colltort i el cim de Roca Lladre, tal com ho assenyala específicament aquest document, que el situa en **aquest sector**.⁹

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— Santuari del Far (Sant Martí Sacalm / Susqueda, la Selva): no documentat d’antic, la construcció aquí d’un santuari i la seva ocupació continuada d’ençà del segle xiii, si més no, amb diversos annexos contemporanis, no ha permès la conservació de cap resta anterior en aquest emplaçament; no obstant això, l’excel·lent ubicació del topònim en aquest esperó encinglerat a 1123 m d’alçada no deixa dubtes pel que fa a la seva inserció com a peça fonamental del conjunt que descrivim, una situació prominent no només sobre les valls del Ter i el Brugent, sinó també sobre la muntanya interior gironina i les planes del Gironès i de la Selva.

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— Puig del Far (Tavèrnoles, Osona): sense mencions medievals conegudes, rep aquest nom un turó de 832 m d’alçada situat al sud del riu Ter abans de la seva entrada a la vall de Sau; sobre la plataforma rocosa que constitueix el seu cim, s’observen les restes molt arrasades d’una construcció formada per una sola filada de blocs erosionats que insinua una planta circular d’uns 7 o 8 m de diàmetre i, fins aquí, absolutament inèdita. La seva ubicació privilegiada permet el control visual de tota la plana de Vic, entre el Prepirineu i la Serralada Prelitoral; així mateix, cap a l’est s’observen les

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

⁷ En aquest aspecte cal fer explícita la col·laboració de Manuel Checa, que agraïm molt sincerament.

⁸ *"Et iussit scripturam donationis facere ad cenobium Sancti Laurenti qui est situs in monte Cantennos, iuxta ipsò Faro, de ipsa quarta parte de ipsò maso qui est in Terradas"* (MARTÍ 1997, doc. 123).

⁹ *"...et a Meridie descendit de monte Frigido et venit usque in castro qui dicunt Collo torto et ascendit inde et vadit usque ad ipsò campo que dicunt Albarico et includit ipsum campum totum infra.... et sic ascendit in ripa nascente de ipsò faro et protenditur per ipsa serra usque ad roca Lada..."* (MONTSALVATJE 1901, doc. 284, p. 293).

¹⁰ La dualitat toponímica queda manifesta al volum corresponent de la col·lecció *Catalunya Romànica*, on se’ns remet a GALLARDO (1938, pag. 91).

¹¹ *"...sancti Christofori de ipsò Far"* (BAUCELLS *et alii* 2006, doc. 378). Poc més tard, l’any 1056, l’associació entre el topònim i la torre és clara, quan aquesta apareix com a afrontació d’un alou: *"Et affrontat de orient in ecclesia de Sancta Maria de Linars, et de meridie in ipsa turre de Far, et de occiduo in parrochia de Sancta Maria de Cardedol, de circi in ecclesia Sancti Iuliani de Alfod"* (FELIU, SALRACH 1999, doc. 474). Cal suposar que el topònim, en origen adscrit estrictament a la torre, es desplaçaria posteriorment seguint les tendències de l’hàbitat a altres llocs adjacents i, per això, el trobem avui referit al sector de Sant Andreu del Far (Dosrius, Maresme).

¹² *"...Et habet affrontaciones ipse alodes: a parte orientis in ipso termino Sancti Felicis monasterii sive in ipso far, et de meridie in mare magnum, de occiduo in termino de Loredò sive in rivo de Canelles, de circi in ipsas palomarias de villa Nova sive in Caldas"* (ABADAL 2003, doc. 377).

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Guilleries, el Montseny i el Collsacabra, on es troba el Santuari del Far, perfectament visible des d’aquest punt.

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— Torassa del Moro o del Far (Llinars del Vallès, Vallès Oriental): situada en un turó elevat de 427 m d’alçada sobre el corredor del Vallès, es tracta d’un conegut edifici de planta circular d’uns 9 m de diàmetre construït a base de grans carreus ben tallats amb encoixinat exterior. L’atribució del topònim “far” a aquest edifici concret ja es recull en alguns catàlegs monumentals **genèrics**,¹⁰ mentre que hom troba la seva primera menció inequívoca l’any 1024 en relació amb la propera església de Sant **Cristòfol**.¹¹ Les intervencions arqueològiques verificades durant els darrers anys a l’interior i en l’entorn de la torre romanen inèdites encara i aporten materials antics i medievals.

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Guilleries, el Montseny i el Collsacabra, on es troba el Santuari del Far, perfectament visible des d’aquest punt.

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— Torassa del Moro o del Far (Llinars del Vallès, Vallès Oriental): situada en un turó elevat de 427 m d’alçada sobre el corredor del Vallès, es tracta d’un conegut edifici de planta circular d’uns 9 m de diàmetre construït a base de grans carreus ben tallats amb encoixinat exterior. L’atribució del topònim “far” a aquest edifici concret ja es recull en alguns catàlegs monumentals **genèrics**,¹⁰ mentre que hom troba la seva primera menció inequívoca l’any 1024 en relació amb la propera església de Sant **Cristòfol**.¹¹ Les intervencions arqueològiques verificades durant els darrers anys a l’interior i en l’entorn de la torre romanen inèdites encara i aporten materials antics i medievals.

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu): en una elevació estratègica sobre el pas entre el Vallès i la Selva, a 349 m d’alçada, es troben les restes d’aquesta torre circular d’uns 9,5 m de diàmetre màxim, amb una base formada per grans blocs amb encoixinat a l’exterior i un parament més irregular a l’interior. Es desconeixen notícies documentals d’aquest exemplar que ha estat parcialment excavat, una intervenció que aporta dades arqueològiques fonamentals que han estat publicades: es detecta la presència d’un establiment antic amb materials de tradició ibèrica i un únic nivell altmedieval relacionat amb la destrucció de la torre (FONT *et alii* 1999 i 2000).

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— Torre del Far (Santa Coloma de Farners, la Selva): descoberta i excavada recentment en el marc de la recerca que ens ocupa. Es tracta d’una torre de gairebé 10 m de diàme-

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

tre màxim, construïda amb grans blocs allargassats de granit lligats amb morter, normalment disposats de través, on no hi manca l’encoixinat exterior. Es troba situada a 587 m d’alçada sobre el cim de la muntanya homònima, d’on hem pres el nom, sense que es conegui cap notícia anterior a la nostra intervenció, que només ha recuperat materials altmedievals en l’emplaçament (FOLCH, GIBERT, LLINÀS, MARTÍ 2006 i 2007).

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

— *Ipsò Far* (Llagostera, Gironès): es documenta així l’any 966, quan s’assigna la vil·la de Tossa al monestir de Santa Maria de Ripoll i és citat com una de les afrontacions del terme **d’aquest alou**;¹² la seva ubicació exacta sembla correspondre al lloc que avui hom coneix com a castell de Montagut, que hauria estat habitat fins a l’època moderna i que se situa sobre un cim de 505 m d’alçada, amb una visió excepcional tant sobre la costa com sobre les comarques interiors (ZUCHITELLO 1998, p. 53-57); aquí encara s’observen les restes d’una torre de guaita de reduïdes dimensions, que s’adapta a la roca retallada amb poc més de 6 m de diàmetre i que fou construïda amb aparell irregular de pedra menuda.

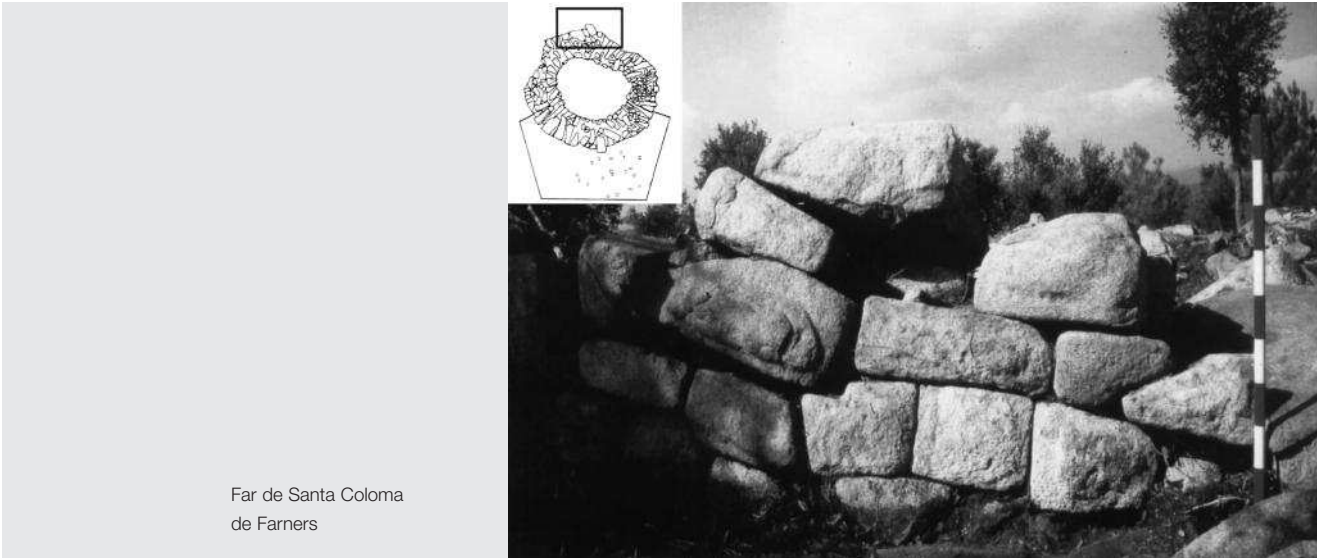
— *Ipsò Far* (Llagostera, Gironès): es documenta així l’any 966, quan s’assigna la vil·la de Tossa al monestir de Santa Maria de Ripoll i és citat com una de les afrontacions del terme **d’aquest alou**;¹² la seva ubicació exacta sembla correspondre al lloc que avui hom coneix com a castell de Montagut, que hauria estat habitat fins a l’època moderna i que se situa sobre un cim de 505 m d’alçada, amb una visió excepcional tant sobre la costa com sobre les comarques interiors (ZUCHITELLO 1998, p. 53-57); aquí encara s’observen les restes d’una torre de guaita de reduïdes dimensions, que s’adapta a la roca retallada amb poc més de 6 m de diàmetre i que fou construïda amb aparell irregular de pedra menuda.

Torre de la Mora, a la Serra de la Guaita

En resum, i com advertíem abans, cal destacar d’aquest grup la reiterada presència de torres de guaita de planta circular en tots els casos, que ofereixen condicions idònies. Sense que manquin diferències d’execució entre uns i altres edificis, la unitat d’aquest programa constructiu es comprova en les dimensions semblants que ens ofereixen la majoria de les torres, amb un diàmetre màxim habitual que oscil·la entre 8 i 10 m o murs gruixuts de 2 m als fonaments. Tot i això, cal remarcar que els fars de Montagut i Tavèrnoles aporten exemples on el diàmetre màxim se situa entre 6 i 8 m només, mentre que el

^[1] En aquest aspecte cal fer explícita la col·laboració de Manuel Checa, que agraïm molt sincerament

^[2] En aquest aspecte cal fer explícita la col·laboració de Manuel Checa, que agraïm molt sincerament

Far de Santa Coloma de Farners

seu aparell és netament més modest que el dels altres, amb la qual cosa perden tota fesomia classicista. Tot i que podien estar dotades d'un pis superior i d'un terrat, les grans torres originals no devien ser gaire altes i l'alçada no pensem que superés el diàmetre de la base; unes proporcions que són insòlites en les torres de guaita posteriors, amb diàmetres màxims habituals de 6 o 7 m.

Un cop revisades sumàriament les característiques dels casos que integren el conjunt, ara cal veure quines són les relacions que s'estableixen entre ells. D'entrada, és fàcil comprovar com bona part dels exemples exposats presenten una successió lògica que ressegueix el corredor prelitoral que discorre per les actuals comarques del Vallès, la Selva, el Gironès i l'Empordà, tot lligant l'eix viari que uneix les ciutats principals de Barcelona i Girona i que pren la direcció d'Elna i Narbona vers el nord. Així, la Torrassa del Moro de Llinars i la Torre de la Mora de Sant Feliu de Buixalleu, abocades sobre el citat corredor a sud i a nord, es troben a una distància de prop de 23 km. Des d'aquesta última es pot observar el cim del Far de Santa Coloma de Farners, a gairebé 9 km d'aquí. Cal destacar en aquest cas la relació evident que s'estableix entre totes dues construccions, ja que la seva situació sembla forçada pel mateix fet de la visibilitat mútua, que passa de manera obligada a través d'un coll entre diverses elevacions que separen ambdós emplaçaments. Al seu torn, el Far de Santa Coloma presenta connexió visual amb el Far del castell de Montagut en direcció a la costa i amb la ciutat de Girona en direcció nord. Més enllà de Girona, però, es perd la continuïtat sobre l'itinerari de la Via Augusta i no es localitzen altres topònims ni restes monumentals similars fins als fars empordanesos, tot i que hom pot argumentar que la funció potser s'atribueix a algun altre emplaçament idoni,

com ara la muntanya de Sant Julià de Ramis i el seu *caste-llum*.¹³ Al marge d'això, el dispositiu dels fars confirma la seva continuïtat en direcció nord perquè dibuixa tot un arc al voltant de les comarques gironines, units com estarien, visualment, el Santuari del Far, el "Faro" de Sant Miquel Sacot o Colltort i el Castellot de Falgars.

Amb una visió àmplia sobre la Garrotxa o l'àrea empordanesa i a gairebé 1000 m d'alçada, el Castellot de Falgars o del Far, una de les torres més ben conservades de tot el conjunt, constitueix el primer enclavament de la xarxa al sud dels Pirineus, amb el seu satèl·lit de Far d'Empordà que ocupa el centre del pla. De fet, el sistema de comunicacions que descrivim no s'aturaria aquí, sinó que tindria continuïtat més enllà dels Pirineus, com ho demostra la Torre del Far de Talteüll, en els límits septentrionals del Rosselló. Tenint això en compte, és clar que l'enllaç entre ambdues bandes de la carena devia fer-se bé a partir d'un punt situat sobre la mateixa serra, bé a través d'un punt proper pel seu vessant septentrional. En aquest sentit, no es pot descartar que l'entorn de l'emplaçament de Panissars o aquest mateix punt fossin triats per establir el contacte necessari, on ja existia una torre quadrangular (AUTORS DIVERSOS, 2006, p. 156-158). No obstant això, els Pirineus també podrien salvar-se a partir de l'enllaç directe entre el Castellot de Falgars i la Torre *Vetera* de Cortsaví, sobre el vessant del Canigó, des d'on es podria assegurar el contacte amb el Far de Talteüll. Així, s'observa que, a més de constituir un recorregut lineal, certs casos presenten connexions múltiples en diverses direccions, com succeeix en els exemples de Falgars, Santa Coloma i, també, en el Santuari del Far. Aquest darrer cas presenta unes condicions geogràfiques excepcionals: situat en l'extrem d'un llarg esperó envoltat de cingleres, permet contemplar tota la

muntanya gironina i les planes del Gironès i la Selva fins al mar, i alhora es configura com el referent geogràfic inevitable d'un extens territori; per l'oest, el seu domini s'estén per les Guilleries, tot travessant la vall de Sau per establir contacte de forma clarament volguda amb el Puig del Far de Tavèrnoles, ubicat a l'altre extrem de la vall. Aquest lligam entre el Santuari del Far i el Puig del Far osonenc possibilita la transmissió del senyal als territoris contigus i demostraria que no es tracta estrictament d'una xarxa de comunicacions unidireccional, sinó que facilita la distribució del missatge arreu. Altrament, tampoc es descarta que existeixin altres dispositius complexos com el gironí, comunicats entre ells i que cobriren altres sectors geogràfics d'una certa amplitud, com insinuarien un parell de topònims que hom localitza sobre l'eix fluvial del Llobregat. No obstant això, a dia d'avui no sembla que es configuren xarxes tan completes com la descrita a les comarques gironines, ja que, si bé casos puntuals se'n troben arreu, els exemples es rarifiquen a ponent o més al sud.

D'altra banda, la coherència del sistema també es comprova en observar una relativa regularitat en les distàncies que separen els punts successius. Així, veiem com entre la Torrassa del Moro i la Torre de la Mora de Sant Feliu de Buixalleu hi ha 22,7 km, mentre que uns escassos 8,8 km separen aquesta darrera de la Torre del Far de Santa Coloma de Farners; de la mateixa manera, entre aquesta i el castell de Montagut de Llagostera hi ha 27,6 km, la distància més llarga entre dos fars correlatius. Per la seva banda, el poble de Far d'Empordà i el Castellot de Falgars disten entre ells 21,96 km, una distància similar a la que separa el Castellot del punt aproximat on se situaria el far de la serra del Corb, 22,8 km. Finalment, les distàncies es redueixen, ja que entre aquest punt i el Santuari del Far cal salvar només 13 km, aproximadament el mateix interval que trobem entre el Santuari i el Puig del Far de Tavèrnoles, uns 15 km. De totes maneres, a vegades pot succeir que, donades les condicions adequades, dos fars no correlatius es puguin visualitzar a una distància que rondaria els 30 km, com es comprova entre la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès i la Torre del Far de Santa Coloma de Farners, o bé entre el Castellot de Falgars i el Santuari del Far. A partir d'aquí, però, les distàncies esdevenen massa àmplies i abunden els obstacles orogràfics que s'interposen.

D'altra banda també es comprova com, més enllà de la mateixa lògica d'un sistema de comunicacions a distància, cada far sembla tenir un paper rellevant en relació amb el seu territori adjacent. Així s'observa als territoris de la plana del Vallès i fins a la Tordera per part de la Torrassa del Moro i la Torre de la Mora, o clarament en el cas de la plana del Gironès i la Selva en relació amb la Torre del Far de Santa Coloma de Farners. Igualment succeeix amb la plana empordanesa i la vall del Fluvià, situades als peus del Castellot de Falgars, o amb la plana de Vic en relació amb el Far de Tavèrnoles. En tot cas, es tracta sempre de punts de referència rellevants sobre el seu entorn, que estableixen radis de visió que depassen àmplia-

^[1] Cal recordar que aquest castellum tardoantic, situat en un emplaçament del tot estratègic, presenta ocupacions posteriors al seu abandonament com a tal, que els seus analistes situen dins el segle VIII o poc més enllà; així mateix, cal recordar l'arrel àrab de Ramis, citat Rama en la documentació posterior, un més que probable 'Abd al-Rahmān AUTORS DIVERSOS n (AUTORS DIVERSOS 2006, p. 188).

ment l'abast purament local. Així mateix, és palesa la relació que molts integrants d'aquesta xarxa mantenen amb vies de trànsit principals, com és el cas evident de l'antiga Via Augusta al seu pas pel corredor prelitoral i fins als Pirineus, sobre la qual s'esglaonen diversos fars.

Davant de tot això hom pot afirmar, en conclusió, que la relació que pot tenir la xarxa amb la vigilància de la costa queda en un segon pla, mentre que es confirmarien com a principals objectius les comunicacions de llarga distància i el control dels espais estratègics interiors, que posen en alerta tot el país. Deduïm, així, que aquest dispositiu de torres de guaita i de transmissió de senyals probablement també pot haver unit les ciutats de Narbona i de Barcelona, tot superant el Pirineu, i que es tractaria d'un element fonamental en la que fou la principal frontera de l'islam occidental a inicis del segle VIII, previsiblement el sistema d'aquest tipus més antic d'Europa. De fet, a l'altre extrem de la Mediterrània, en la frontera bizantina d'Àsia Menor i a Síria, ja devien funcionar aleshores altres sistemes semblants als de la xarxa catalana i septimana. Tot i que siguin una mica més tardans, els seus testimonis són ben coneguts, com succeeix amb el cas del dispositiu de 9 fars que fins a mitjan segle IX va unir la fortificació extrema de Lulón, situada a prop de Tarsos, amb el mateix far de Constantinoble (ASCHOFF 1980; PATTENDEN,1983). Aquest sistema hauria estat sensiblement millorat durant la seva darrera fase per Lleó el Matemàtic, qui hauria introduït l'ús de clepsidres per codificar diferents tipus de missatges. Remarquem encara que aquesta sèrie presenta un recorregut total de més de 700 km lineals que es podien cobrir en una hora, on les primeres quatre etapes mantenen distàncies que superen a bastament els 100 km, mentre que les darreres quatre s'aproximen als 50 km. Fora de la capital, on hi havia l'edifici del far, els textos que descriuen aquest sistema no precisen si existien torres a les diferents muntanyes on se situaven les distintes baules de la cadena, tot i que s'il·lustra, explícitament, l'ús d'artefactes de ferro o sifons als emissors, uns estris que ens recorden els "farons" rossellonesos i que degueren emprar foc grec (CIRAC ESTOPANIAN,1965, p. 97 i 288). On sí que trobem, però, possibles torres de guaita semblants als fars catalans és al nord d'Àfrica, on l'existència de xarxes d'almenares està documentada en ple segle IX, tot integrant el Far d'Alexandria. Les proves d'això semblen fefaents també a *Ifriqiya*, on es repeteixen les conegudes contradiccions: aquí, les restes monumentals de *Ksar Menara* es localitzen sobre el camí de *Hadrumetum* a la ciutat de Tunis. Es tracta del nucli en *opus caementicium* d'un tambor de 14 m de diàmetre i 10 m d'alçada, edificat sobre una base quadrada; per les característiques de l'obra, la historiografia europea ha cregut que això és un mausoleu romà, atípic en tot cas (ROMANELLI 1970, p. 269, lam. 202b; GIBERT 2005, p. 47). No seria gens difícil ampliar els exemples, on comprovaríem que l'error que volem desemmas-carar no és exclusiu de l'erudició catalana i espanyola, sinó que es deriva, en conjunt, d'un discurs elaborat per la intel·lectualitat europea durant l'etapa colonial.

Conclusions

Hom podria arribar a considerar que, aquí, ens hem limitat a descriure una llarga polèmica historiogràfica sense solució plausible a dia d'avui. Res més lluny de la veritat, senzillament perquè tal polèmica mai ha existit i, més aviat, hem pogut com-

Far del castell de Montagut

provar com, d'ençà del segle XIX, l'erudició contemporània s'ha limitat a bastir i a reproduir imprudentment un simple mite historiogràfic, estrofolari fins a un cert punt, sense emprar la crítica adequada. Per intentar comprendre aquesta transgressió de les més elementals normes científiques potser hauríem de situar la formació del mite en el seu context tècnic, quan Europa occidental va implantar al continent les primeres línies de telegrafia òptica, amb les seves torres o estacions, com es va fer a França d'ençà de la fi del segle XVIII i a Espanya vers mitjan segle XIX (PRAT I PONS 2004). Aquests sistemes complexos de comunicacions constitueixen, de fet, els dispositius que sovint invoquen els nostres experts i són el referent que hom cerca inútilment en l'antiguitat o als textos clàssics sobre *Hispania*, sense donar cap valor a les tradicions, que atribuïen als "moros" la invenció de les torres de senyals. En l'àrea catalana, la negació de l'ascendència potser també la facilità l'ambigüitat adquirida per la denominació "torres de moros", referida a torres de guaita de fesomia molt semblant a les que hem descrit i que ja s'atribuïa, estrictament, als dispositius de vigilància i alerta del litoral desenvolupats a inicis de l'època moderna (NOGUER, ALCOBERRO 1998). Tancada en fals la polèmica de bon començament, com es va fer, mai no ha existit una veritable discussió sobre l'origen antic o medieval de les torres de guaita i de senyals, on es confonen, arbitràriament, dispositius d'alerta i sistemes telegràfics. Qui hagi defensat l'origen islàmic d'aquesta mena de torres mai ha trobat interlocutors, sinó menyspreança i, encara avui, el mite pot somriure satisfet, mentre la problemàtica es troba on mai hauria d'haver arribat, soterrada i forçada per les exigències d'una erudició que, fins aquí, no ha demostrat res. Al capdavant, però, nosaltres pensem que existeixen proves suficients que aquests fars que ens ocupen constitueixen la baula perduda en la cadena de transmissió de les torres de guaita entre orient i occident, entre Damasc i al-Andalus. Resulta evident, en conseqüència, que no cal esperar als segles X i XI per començar a datar les nombroses torres de guaita que hom troba arreu de Catalunya i que, a partir d'ara, caldrà abordar aquesta qüestió amb tota mena de precaucions i amb els recursos adequats. Ja n'hi ha prou de suposicions fetes a cop d'ull.

Evidentment, el plantejament teòric que ens ha portat fins aquí respon a una problemàtica encara més complexa, com és la implantació de l'estat omeia en terres hispàniques i de l'antiga narbonesa en el marc de la formació d'al-Andalus. Així es qüestionen aquelles opcions historiogràfiques tradicionals que atorguen a la presència d'aquest estat, independentment de la seva evolució en relació amb Damasc, un paper més que precari, si no superficial, pel que fa a la seva incidència durant el segle VIII sobre els territoris conquerits, especialment en relació amb el sector nord-oriental de la península Ibèrica i a l'àrea de la Septimània. En aquest sentit, l'establiment de la vinculació entre el topònim "Far" i una sèrie de torres monumentals i, alhora, la seva inserció com a aspecte rellevant dins el marc de la conquesta islàmica d'inicis del segle VIII configura, al nostre entendre, una nova perspectiva que caldrà tenir en compte a partir d'ara en afrontar qüestions relacionades amb aquest període, a Catalunya i arreu. No hi ha res d'insòlit en la relació que es planteja si es considera que altres termes llatins, com succeeix amb els derivats del mot *palatium*, també van aplicar-se amb caràcter genèric en el context fundacional de l'estat andalusí (MARTÍ 1999; FOLCH 2003; CANAL, CANAL, NOLLA, SAGRERA 2005; GIBERT 2007). ■

BIBLIOGRAFIA

ABADAL, Ramon d' (2003): *Catalunya Carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona.

ADELL, Joan Albert; RIU-BARRERA, Eduard (1980): «La torre de l'alta edat Mitjana de Ribes (Garraf)». *Quaderns d'Estudis Medievals*, vol. 1, núm. 2 p. 87-93.

— (1992): «Castell de Ribes (o de Bell-lloc)». A: *Catalunya Romànica XIX. El Penedès*. L'Anoia. Barcelona: p. 270.

ALTURO, Jesús (1992): «El glossari llatí en escriptura visigòtica de la Burgerbibliothek de Berna, ms. A.92.3». *Faventia*, vol. 14/1, p. 43-52.

— (1996): «I glossari latini altomedievali della Catalogna con alcune notizie sui Settimani». A: *Les manuscrits des lexiques et glossaires de l'Antiquité Tardive à la fin du Moyen Âge*. Louvain-la-Neuve: p. 101-120.

— (2005): «Deux nouveaux fragments de l'*Itinerarium Egeriae* du IX-X siècle». *Revue Bénédictine*, vol. 115, p. 241-250.

ASCHOFF, Volker (1980): *Über den byzantinischen Feuertelgraphen und Leon den Mathematiker*. *Deutsches Museum. Abhandlungen und Berichte*, vol. 48/1. Düsseldorf.

AUTORS DIVERSOS (1991a): *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)*. Manresa.

AUTORS DIVERSOS (1991b): *Tabula Imperii Romani (K-29)*. Madrid.

AUTORS DIVERSOS (2001): *Ibers a l'Ebre: Recerca i interpretació. 1es Jornades d'Arqueologia*. Tivissa.

AUTORS DIVERSOS (2006): *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 2: el castellum*. Girona.

AUTORS DIVERSOS (2008): *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Andalus*. Barcelona: en premsa.

BALANÀ, Pere (1997): *L'islam a Catalunya (segles VIII-XI)*. Barcelona.

— (2002): «Les "cireres" de la conca del Llobregat». A: *XLIV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Manresa: p. 55-69.

ARQUEOLOGIA MIEIEVAL NÚM.3 (2007) P. 30-43	RAMON MARTÍ CRISTIAN FOLCH JORDI GIBERT	
		
BALIL, Alberto (1977): «Comunicaciones ópticas del mundo antiguo». A: <i>XIV Congreso Nacional de Arqueología</i> . Zaragoza: p. 833-842.	(Valencia): defensa, vigilancia y señales». A: <i>Simposi Internacional d’Arqueologia Ibérica. Fortificacions. La problemàtica de l’ibéric ple (segles IV-III a.C)</i> . Manresa: p. 171-178.	Pirineus». <i>Anuari d’Estudis Medievals</i> , vol. 37/1, p. 1-26.
BARRACHINA, Carme; LLORENS, Maria Dolors. «Avanç preliminar dels treballs d’excavació de la torre ibèrica dels Estrets – Racó de Rata (Vilafamés, la Plana Alta)». <i>Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló</i> , vol. 19 (1998), p. 445-450.	FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep M ^o -DIRS.- (1999): <i>Els pergamins de l’Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I</i> . Barcelona: Fundació Nogura.	GIL, Juan – LORALEJO, José L. – Ruiz, Juan I. (1985): <i>Crónicas asturianas</i> . Oviedo.
BASSOLS, Sergi. «Una línea de torres vigía musulmanas: Lerida-Tortosa». <i>Al-Qantara</i> vol. 11 (1990), p. 127-154.	FITÉ, Francesc. (1986): «Les torres de guaita de la Catalunya de Ponent. Alguns exemples de l’àrea del Montsec». A: <i>Setmana d’Arqueologia Medieval</i> . Lleida: p. 25-98	GIL-MASCARELL, Milagro; FERNÁNDEZ IZQUIERDO, Asunción; OLIVER FOIX, Arturo (1996): «Resultados de las excavaciones arqueológicas en el yacimiento ibérico de la Torre de Foios (Lucena, Castellón)». <i>Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló</i> , vol. 17, p. 219-254.
BASTARDAS, Joan (1984): <i>Usatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII</i> . Barcelona: Fundació Noguera.	— (1993): <i>Arquitectura i repoblació a la Catalunya dels segles VIII-XI</i> . Lleida.	GRANADOS, Josep O.; RODÀ, Isabel (1993): «Barcelona a la baixa romanitat». A: <i>III Congrés d’Història de Barcelona</i> . Barcelona: p. 25-46.
BAUCELLS Josep <i>ET ALII</i> (2006): <i>Diplomatari de l’Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona: Segle XI</i> . Barcelona: Fundació Noguera.	FOLCH, Cristian. «Estratègies de conquesta i ocupació islàmica del nord-est de Catalunya». <i>Quaderns de la Selva</i> , vol. 15 (2003), p. 139-154.	HILLABRAND, R. (1991): «Manara. Manar». A: <i>Encyclopaedia of Islam</i> , vol. 6. Leiden: p. 361-368.
BLASCO, Mònica; MIRÓ, M. Teresa (2007): «El poblat del Coll del Moro de Gandesa (Terra Alta).Campanyes de 1994 i 1995». A: <i>Jornades d’Arqueologia 1999. Comarques de Tarragona (1993-1999). Prehistòria, protohistòria i època medieval</i> . Barcelona: p. 115-123.	FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi; LLINÀS, Joan; MARTÍ, Ramon (2006): «Excavacions arqueològiques a la Torre del Far (Santa Coloma de Farners, la Selva)». A: <i>Vuitenes Jornades d’Arqueologia de les Comarques de Girona</i> . Roses: p. 465-470.	LINDSAY, W.M.; MOUNTFORD, J.-F.; WHATMOUGH, J. (1926): <i>Glossarium Ansileubi sive Librum Glossarum</i> . París.
BOSCH DE LA TRINXERIA, Carles (1887): <i>Recorts d’un excursionista</i> . Barcelona.	— (2007): «Excavacions arqueològiques a la torre del Far (Sta. Coloma de Farners, La Selva). Una torre alimara a la Marca Superior d’al-Andalus». A: <i>III Congrés d’arqueologia medieval i moderna a Catalunya</i> . Sabadell: p. 529-534.	LLINÀS, Joan <i>ET ALII</i> (1999): «La torre romana de Puig d’Alia (Amer)». <i>Quaderns de la Selva</i> , vol. 11, p. 97-108.
CABALLERO, LUIS; MATEO, Alfonso (1988): «Atalayas musulmanas en la provincia de Soria». <i>Arevacon</i> , vol. 14, p. 9-15.	FONT, Gemma <i>ET ALII</i> (1999): «Torre de la Móra, una fortificació altmedieval en els primers contraforts del Montseny». A: <i>Actes del Congrés Internacional Gerbert d’Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del Ir Mil·lenni</i> . Vic – Ripoll: p. 409-417.	MALUQUER DE MOTES, Juan <i>ET ALII</i> (1954): <i>Historia de España. España prerromana</i> vol. 1-3, dirigida per R. Menéndez Pidal. Madrid.
CABALLERO, LUIS; MATEO, Alfonso (1991): «El grupo de atalayas de la sierra de Madrid». A: <i>Madrid del siglo IX al XI</i> . Madrid: p. 65-77.	— (2000): «La Torre de la Mora, una construcció d’origen romà reaprofitada en època alt medieval». A: <i>Cinquenes Jornades d’Arqueologia de les Comarques Gironines</i> . Olot: p. 195-198.	MARTÍ, Ramon (1997): <i>Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)</i> . Barcelona.
CANAL, Josep; CANAL, Eduard; NOLLA, Josep M ^o ; SAGRERA, Jordi (2005): <i>Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l’època medieval (II)</i> . Girona: Ajuntament de Girona.	GALLARDO, Antoni (1938): <i>Del Mogent al Pla de la Calma</i> . Barcelona: Impremta Comas.	— (1999): «Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus». A: <i>Les sociétés méridionales à l’âge féodal. Hommage à Pierre Bonnassie</i> . Toulouse: p. 63-70.
CARRERAS CANDI, FRANCISCO. «Correos y telegrafía óptica ibéricos». <i>Boletín de la Real Academia de la Historia</i> , vol. 107/2 (1935), p. 495-507	GALTIER MARTÍ, Fernando (1987): «Les chateaux lombards de l’Aragon, a l’aube de la castellologie romane occidentale. La tour ronde». <i>Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa</i> , vol. 18, p. 173-206.	— (2004): «La defensa del territori durant la transició medieval». A: <i>Actes del congrés Els Castells Medievals a la Mediterrània Nord-Occidental</i> . Girona: p. 89-114.
42 CIRAC ESTOPAÑAN, Sebastián (1965): <i>Skyllitzes Matritensis. Tomo I. Reproducciones y miniaturas</i> . Barcelona - Madrid.	GIBERT, Jordi (2005): «La integració a al-Andalus dels territoris a ponent del Llobregat». <i>Butlletí de la Societat Catalana d’Estudis Històrics</i> , vol. XVI p. 39-72.	— (2005): «Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro». <i>Laietania</i> , vol. 16, p. 185-198.
DÍAZ Y DÍAZ, Manuel C. (1978): <i>Las primeras glosas hispánicas</i> . Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.	— (2007) <i>«Els palatia septimans: indicis de l’organització territorial andalusina al nord dels</i>	MARTÍ, Ramon; SELMA, Sergi (1996-1997): «La torre emiral de Malpàs (Castellново, Alt Palància, Castelló)». <i>Annals de l’Institut d’Estudis Gironins</i> , vol. 38, p. 1383-1398.
DÍES CUSÍ, Enrique (1991): «Funcionalidad de las torres en las fortificaciones del Camp de Turia	— (2002): «Fortificaciones y toponimia Omeya en el Este de al-Andalus». A: <i>Mil anos de fortificaçoes na Península Ibérica e no Magreb (500-1500). Simpósio internacional sobre castelos</i> . Lisboa: p. 93-104.	MORET, Pierre (1990): «Fortins, tours d’Hannibal et fermes fortifiées dans le monde ibérique». <i>Mèlanges de la Casa de Velázquez</i> , vol. 26-1, p. 5-43.

Mural de la torre de Puig d'Alia

ARQUEOLOGIA MIEIEVAL NÚM.3 (2007) P. 30-43	FARS I TORRES DE GUAITA A CATALUNYA: SOBRE LA PROBLEMÀTICA DELS ORÍGENS	
		
MONSALVATJE, Francisco (1901): <i>Noticias históricas del Condado de Besalú. Colección diplomática del Condado de Besalú</i> . Olot.	PUIG I CADAVALCH, Josep <i>ET ALII</i> (1934): <i>L’arquitectura romana a Catalunya</i> . Barcelona.	
MORET, Pierre (1990): «Fortins, tours d’Hannibal et fermes fortifiées dans le monde ibérique». <i>Mèlanges de la Casa de Velázquez</i> , vol. 26-1, p. 5-43.	RETUERCE, Manuel; COBOS, Fernando (2004): «Fortificación islámica en el Alto Duero versus fortificación cristiana en el Alto Duero». A: <i>Cuando las horas primeras. En el milenario de la batalla de Calatañazor</i> . Soria: p. 229-257.	
— (2004): «Tours de guet, maisons à tour et petits établissements fortifiés de l’Hispanie républicaine: L’apport des sources littéraires». A: <i>Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C)</i> . Jaén: p. 13-29.	Riu, Manel (1985-1986): «L’aportació de l’arqueologia a l’estudi de la formació i expansió del feudalisme català». <i>Estudi General. La formació i expansió del feudalisme català</i> , vol. 5-6, p. 27-45.	
MORET, Pierre; CHAPA, Teresa -EDS.- (2004): <i>Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C)</i> . Jaén.	ROMANELLI, P. (1970): <i>Topografia e Archeologia dell’Africa Romana</i> . Torino.	
MORET, Pierre; GARDES, Philippe; BENAVENTE, José Antonio (1997): «La Torre Cremada (Valdetormo, Teruel): un fortín ibero-romano en el Bajo Aragón». <i>Kalathos</i> , vol. 16, p. 19-44.	SÁEZ, Emilio (1987): <i>Colección documental del Archivo de la Catedral de León (775-1230). I (775-952)</i> . León.	
NOGUER, Jaume; ALCOBERRO, Agustí (1998): <i>Pirates, corsaris i torres de moros. Passat i present de les torres de Palafrugell i de Mont-ras</i> . Palafrugell.	SCALES, Peter (1990): «La red militar en el Taqr al-a’la en los siglos X y XI». <i>Boletín de Arqueología Medieval</i> , vol. 4, p. 7-133.	
OLIVER SAIN, Jaime (1928): «Origen árabe de rebato, arrobda y sus homónimos. Contribución al estudio de la historia medieval de la táctica militar y su léxico peninsular». <i>Boletín de la Real Academia Española</i> , vol. 15, p. 347-395 i 496-542.	SERRA-RAFOLS, Josep de C. (1928): <i>Forma Conventus Tarraconensis. 1. Baetulo-Blanda</i> . Barcelona.	
OLIVER FOIX, Arturo (2004): «Torres y casas fortificadas en la provincia castellanense: Un planteamiento inicial». A: <i>Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. de C. – S. I d. de C)</i> . Jaén: p. 145-156.	— (1930): <i>El poblament prehistòric de Catalunya</i> . Barcelona.	
— (2006): <i>Arquitectura defensiva. La protección de la población y del territorio en época ibérica (Benicarló, 3-4 de febrero 2005)</i> . Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura.	TURA, Jordi (1991): «Castell de Falgars, una torre romana a la Garrotxa». <i>Cypsel</i> a, vol. 9, p. 111-119.	
PATTENDEN, Philip (1983): «The byzantine early warning system». <i>Byzantion</i> , vol. 53, p. 258-299.	VERNET, Juan (1981): <i>Historia, astronomía y montañismo. Discurso leído en su recepción en la Real Academia de la Historia</i> . Madrid.	
POUS, Anny de (1973): <i>Le pays et la vicomté féodale de Fenollède (du VIIIe au XIVe siècle)</i> . Paris: Éditions Roudil.	ZUCCHITELLO, Mario (1998): Tossa: <i>La formació d’una vila. El comte, l’abat i els tossencs (segles IX-XII)</i> . <i>Quaderns d’Estudis Tossencs</i> , vol. 5. Tossa. ■	
PRAT I PONS, Jaume (2004): <i>La telegrafia óptica a Catalunya</i> . Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.		